

Л.В. Лесик

МІСТО НІЖИНА У XVIII СТ. МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

У статті розкриваються питання історії та географії міста Ніжина у XVIII ст. На основі документальних джерел висвітлюються питання розташування вулиць, окремих частин і кварталів міста, адміністративних та громадських будівель та інших об'єктів. Досліджується населення Ніжина, його соціальний склад, заняття, кількість, закономірності у територіальному розміщенні в межах міської території та його околиць. Проводиться аналіз розвитку міста в роки Гетьманщини та в наступні історичні епохи.

Ключові слова: місто, забудова міста, Ніжин, околиця, замок.

Питання історичного центру будь-якого міста завжди є актуальним та обговорюваним в установах місцевого самоврядування. На жаль, у Ніжині туризм не набув такого розвитку як, наприклад, у Кам'янці-Подільському, Львові чи Мукачеві, де збереглася велика кількість старовинних споруд чи навіть ціле місто. Вважаємо колоритними та історично доцільними такі назви вулиць, як Старе місто, Польська площа, Підзамче (вулиці Кам'янця-Подільського). Наразі оптимізує зусилля громадських організацій Ніжина щодо повернення вулицям центральної частини міста історичних назв. Зокрема, нещодавно робоча група з питань найменування, перейменування і повернення назв топонімічних об'єктів Ніжина громадської ради при виконавчому комітеті Ніжинської міської ради Чернігівської області висловила пропозицію щодо повернення деяким урбанонімам їх історичних назв. Можливо найближчим часом у місті знову з'являться вул. Купецька, вул. Замкова, вул. Ремісницька, вул. Тернавіотів, пл. Соборна чи набережна Старого та Нового міста.

Таким чином, у даній статті автор мав на меті на основі документальних джерел дослідити забудову Ніжина XVIII ст. та зробити короткий аналіз соціального складу міщанства, що проживало у місті та його околицях.

Питання формування і розвитку історичного центру Ніжина розглядали Г.В. Самойленко, С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов та інші дослідники. Але вони зосереджували свою увагу на конкретних об'єктах або частково здійснювали огляд міста Ніжина XVIII ст. Так, Г. В. Самойленко у своїй роботі зробив аналіз архітектури міста протягом всього його історичного розвитку до сьогодення. Зокрема, один із розділів присвячений будівництву в Ніжині у XVII-XVIII ст. [6]. С.Ю. Зозуля у ряді своїх праць приділив увагу окремим архітектурним спорудам Ніжина, їх збереженню [1]. Дослідник О.С. Морозов одну зі своїх робіт присвятив будівництву міського магістрату [4].

Тож яким був історичний центр міста у XVIII ст.?

Центром Ніжина була фортеця, де наразі

розташований базар. На території фортифікаційних укріплень споруджено замок «земляной же, которой однако ж обветшал совсем и осипался» [2, 56], у якому розміщувався шляхетський гарнізон. У 40-х рр. XVIII ст. фортеця була реконструйована. Замку надали геометрично правильних обрисів витягнутого понад річкою п'ятикутника, на кутах споруджено 5 бастіонів. До замку прибудовано форти, які тримали під прицілом південно-східну, південну та південно-західну ділянки прилеглої місцевості. Межі замку проходили лівим берегом Остра від мосту сучасної вул. Московської на сході, далі вул. Подвойського, пл. М. Заньковецької, вул. Московською до Остра. На території замку розміщувалася церква Богоявлення Господнього, два муровані погребі (однин належав церкві, інший споруджений для артилерійських припасів), гауптвахта, амбари, шинок та житлові будинки. У ніжинській фортеці дислокувались військові гарнізони: спочатку шляхетський, з 1648 р. – Ніжинський полк, з 1667 р. – російський гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 р. – комендантом) [6, 10].

За даними 1765 р. близько 60 житлових будинків розташовувались на двох вулицях усередині замку [6, 10]. Перепис 1766 р., який є чернеткою румянцевського перепису, повідомляє про наявність на території замку 58 дворів, в яких проживала приблизно така ж кількість родин. Характерно, що будинки на замковій території у всіх господарів знаходилися у приватній власності – були придбані або передані у спадок. 26 будинків придбані у різні періоди з ціною від 3 до 120 руб., 16 будинків отримано у спадок. З 58 замкових будинків дворові території мали лише 34, а решта значилися в переписі як «хата бездворная» [5, 38].

Вік власників замкових будинків коливався від 25 до 80 років, 7 осіб мали поважний вік (тобто старше 60 років). Серед них в переписі трапляються і жінки. Даний запис характерний для вдів з невеликою родиною та різним віком. Склад сімей був різним. Це родини, які мали четверо чи п'ятеро дітей, вдівці без родин, церковнослужителі. 19 родин проживали поряд із сусідами. Слід відмітити проживання на території замку двох церковнослужителів, один з яких придбав будинок з двором, а інший мав житло, яке дісталось йому від попередника [5, 22-40].

Люди, що проживали на території замку, займалися різними ремеслами. Це були харчовики, виробники взуття та різних речей зі шкіри (чоботарі, шевці), воскобійники і свічкарі, виробники одягу (кушніри, кравці), шаповали, ткачі, швачки, гончарі та каменярі, бондарі та теслярі, будівельники, музиканти та співаки, ті, хто займався грошово-торговельним обігом та різними посередницькими операціями («торгує»), представники інших міських професій (шинкарі) [5, 22-40]. Варто відзначити, що серед розмаїття професій не знайдені виробники скла, друкарі.

Центральна частина міста поза Замком поділялася

на вулиці, головними серед яких були Київська, Московська. З джерел нам відоме розташування будівель у центральній частині міста. Так, на лівій стороні Київської вулиці знаходились церква Св. Миколая з добудовами, шпиталь для бідних, школа, духовне правління, полкова канцелярія з погребом для полкових державних матеріалів [3, 81-83]. Згаданий погріб «для содержания дел и казенных денег» запровадив ніжинський полковник Петро Розумовський у 1754 р. після великої пожежі, що знищила як центр міста, так і його околиці. На цьому ж боці вулиці знаходилися також двір артилерії полкової околиці Нового міста, земляний артилерійський погріб, сарай для зберігання гармат [3, 82].

Направому боці Київської вулиці розташовувалися магістрат дерев'яний старий, чоловічий монастир та церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, 9 покоїв архимандрита, кам'яні та дерев'яні чернечі келії. В кінці вулиці стояли церква Іоанна Богослова та школа [3, 82]. Ще одна вулиця, яка знаходилася у центральній частині міста, – Криницька. Розпочиналася вона церквою Кузьми та Даміана. Тут були богадільня, школа, а далі, біля валу замку, знаходилися церква покрови Пресвятої Богородиці, ще одна богадільня та церква [3, 83].

У джерелах досить часто трапляється назва ще однієї частини території міста – Горб. Знаходилася вона недалеко від Крупицької брами і, очевидно, носила функції торговельного майдану на магістратських землях. Відомості про згадану територію є у контексті скарги на полкову старшину, що самовільно захопила торговельні рундуки та шинкувала там горілку без сплати оренди до магістратської скарбниці [8, арк. 1, 3]. Якщо спроектувати колишнє розташування центральної частини міста на сучасну карту, то можна зрозуміти, що кардинальних змін вона не зазнала. Планування вулиць залишилося таким же: вулиця Київська – сучасна пішохідна вулиця Гоголя; вулиця Московська й нині має цю назву; Криницька – вул. Подвойського. Відмітимо, що фактично всі церкви збереглися до нашого часу і є діючими, окрім церкви Кузьми та Даміана, яка була зруйнована, а на її підмурках знаходиться будівля об'єднаної податкової інспекції. На території колишнього Замку збереглася замкова церква, яка оточена сучасним міським ринком.

Подальша територія міста розрослася навколо фортеці. Найбільш заселеними були власне місто, що зараз є його центральною частиною, та Нове місто. Зрозуміло, що саме в центральній частині знаходилися адміністративні споруди (міський та грецький магістрати, полкова канцелярія) та місця, які були соціально-політичними центрами (Соборна площа, на якій проходили ярмарки та базари; грецька кав'ярня, де домовлялися про купівлю-продаж різних закордонних товарів; шинки тощо). Проте у згаданій частині знайшлося місце для розташування

і житлових будинків найбагатших міщан. Так, за даними перепису постраждалих від пожежі 14 вересня 1754 р. у центральній частині міста проживали багаті купці, приїжджі та місцеві («Іван Немирович, купця Каблукова»), міські урядники («войт Тернавиот, канцелярист Іван Божковський, бурмистр Афанасий Сторожинский»), церковнослужителі («викарий Успенской церкви Іван Грищенко»), греки («Дмитрий Пораскава, Юрий Козанастас, Диамантов»), прості міщани та козаки [9, арк. 15-18].

Слід значити, що містом в той час вважали саме цю частину, адже вона була обнесена валом та мала в'їзд через міські ворота – Київські, Чернігівські, Московські та Крупицькі. Свою назву згадані брами отримали від шляху, на який виходили, відповідно на Київ, Чернігів, Москву. Крупицькіська брама знаходилася на шляху до Роменського тракту, а назву, очевидно, отримала від села Крупицьке, що траплялося першим на Роменській дорозі.

Пізніше під впливом різних чинників міські жителі та приїжджі люди почали селитися навколо самого міста. Так виникли поселення, назви яких ми використовуємо нині.

1. Овдіївка. Передмістя в західній частині Ніжина, яке починалося від Київських воріт старого міста й простягалось уздовж лівого берега р. Остер. Назва походить від імені першого мешканця. Жителі займалися сільським господарством.

2. Магерки. Передмістя у північно-західній частині Ніжина на правому березі р. Остер. Починалося від Чернігівського шляху і міської греблі та простягалось по течії Остра до Овдіївської греблі. Мешканці займалися сільським господарством та ремеслом, виготовляли вовняні капелюхи-«магерки».

3. Мигалівка. Передмістя за оборонним валом у південно-східній частині міста. Походження назви достеменно не відоме. Було заселене козаками та підсусідками.

4. Ковалівка. Передмістя за оборонним валом у південній частині міста. Починалося від Київської брами і простягалось ліворуч Київського шляху (тепер вул. Тараса Шевченка). Тут знаходилися кузні, а поруч зводилися житла ковалів та ін.

У документах ці назви записані в сполученні зі словом «форштадт», що означає «околиця» [5, 109].

Найбільшим форштадтом, яке прирівнювали до міста, було Нове місто. Воно виникло на правому березі р. Остер внаслідок розширення меж міста. Зі Старим містом околиця сполучалася Спаським або Московським мостом. Навпроти згаданого мосту знаходилися Московські ворота, а через Нове місто проходив Московський шлях. На території передмістя знаходилася Спасо-Преображенська церква, побудована на пожертвування 1748 р. [11, 466].

За даними перепису 1766 р. у Новому місті

проживала велика кількість ремісників. Тут також мешкали і магістратські урядники: райця міського магістрату Василь Тихонієв Шумилов, що проживав в успадкованому домі, мав у користуванні значні земельні угіддя, ліс, сінокіс, цегельний завод; майбутній бурмістр міського уряду (1785 р.) Ігнат Шульга, що проживав в успадкованому домі і займався взуттєвим ремеслом [5, 121-122]; майбутній ратман міського магістрату (1785 р.) Григорій Городниченко, який продавав вино куфами та мав достатній капітал [5, 115]. У документі є вказівка на двір, у якому проживали діти померлого райці Стефана Костенка, будинок, який перейшов у спадок від їх діда-бурмістра ніжинського Андрія Костенка [5, 145]. Також є інформація про купівлю будинку міщанином Яковом Орлом у «отраецкой жени Феодосии Цепчихи», що дає можливість припустити проживання райці в цьому районі [5, 121-145]. Аналізуючи економічне становище жителів Нового міста, можна зробити висновок про їх матеріальний достаток, адже вони займалися переважно ремеслами (бламарництво, шаповальство, кушнірство, торгівля вином та посудом та інше) [5, 109-154].

На території Нового міста знаходилося «казенное строение сотенной» четвертої полкової Ніжинської сотні правління. Це була стара дерев'яна будівля, в якій містились канцелярія, передпокій, судова контора, сіни та комора [10, арк. 143].

Існувала ще одна досить щільно заселена околиця – Магерки. Очевидно, це був виключно житловий масив, адже в джерелах немає відомостей про наявні там адміністративні споруди. Кам'яна Христо-Воздвиженська церква була побудована у 1775 р. [11, 466], а до того діяла стара дерев'яна. Тут знаходився шпиталь та школа при старій церкві [3, 84]. На околиці проживав канцелярист ніжинського магістрату Яким Магеровський, який отримав у спадок від тітки дім разом з орними землями, лісом, сінокошом [5, 155]. Магістрату ніжинського підканцелярист Григорій Армашевський також проживав на Магерках, мав успадкований від діда двір та оброблювані землі, сінокоси [5, 177]. Досить багатий двір був у військового канцеляриста Григорія Кониського, але він сам в ньому не мешкав [5, 179]. Вісімнадцятирічний підканцелярист ніжинського магістрату Іван Купенко жив у домі, придбаному батьком, жив з матір'ю, братом та сестрою, ні орних земель, ні ремесла не мав [5, 181-82]. Порівняно з жителями Нового міста на Магерках проживало більш бідніше населення. Це були переважно землероби, траплялися представники ремісничих професій (ткачі, кушніри, бламарники, столяри) [5, 181-82].

Отже, сучасна центральна частина Ніжина – це територія власне міста у XVIII ст. Головними при цьому були Замок, Київська та Московські вулиці.

До території, найбільш заселеної міщанами, слід віднести власне місто, Нове місто, околиці Магерки та Овдіївка.

Посилання

1. Зозуля С., Морозов О. Деякі аспекти формування пам'яток середовища Ніжина або На скільки ще вистачить пам'яток у Ніжині (до складання історико-архітектурного опорного плану) / С.Зозуля, О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2 (5). – С. 32-51.
2. Коваленко О., Петриченко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років XVIII ст. / О. Коваленко, І. Петриченко // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 51-61.
3. Морозов О. Маловідомий опис Ніжина 1766р. / О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2008. – № 6(9). – С. 79-89.
4. Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61-64.
5. Морозов О. Опис міста Ніжина 1766 р. / О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2008. – № 7(10). – С. 3-197.
6. Самойленко Г.В. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст. Ч. 4. / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: НДП, 1998. – 100 с. + 16 с., іл. + 7 додатків.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України) ф. 51, оп. 3, спр. 12156.
8. ЦДІАК України ф. 51, оп. 3, спр. 17559.
9. ЦДІАК України ф. 51, оп. 3, спр. 13338.
10. ЦДІАК України ф. 204, оп. 2, спр. 224.
11. Шафонський А. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Шафонський – К., 1851. – 697 с.

Лесик Л.В. Город Нежин у XVIII в. языком источников

В статье раскрываются вопросы истории и географии города Нежина в XVIII в. На материалах источников обсуждаются проблемы размещения улиц, некоторых частей и кварталов города, административных и общественных зданий, других объектов. Исследуется население города, его социальный состав, занятия, особенности территориального расселения на территории города и его предместий. Проведен анализ развития города во время Гетманщины и последующие исторические периоды.

Ключевые слова: город, застройка города, Нежин, предместье, крепость.

Lesyk L.V. The city of Nizhyn in XVIII century by the language of sources

In the article the questions of history and geography of city of Nizhyn open up at XVIII century. The problems of placing of streets, some parts and quarters of city, administrative and social building and other objects come into question on materials of sources. The population of city, its social structure, employment, features of territorial settlement on territory of city and its districts is investigated. The analysis of development of city during Hetmanate and subsequent historical periods are conducted.

Key words: city, tuning of city, Nizhyn, fortress, district.

27.02.2013 р.